

Szoboszlai Zsolt¹

AZ ARÉNA FOGLYAI, AVAGY EGY ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉG²

Nagyon nehéz erről az időszakról, 1988-ról, 1989-ről írnom. Rengeteg emlék, élmény tolul föl, rengeteg fontos esemény, összefüggés felejtődött el, nem rendeztem még a történeteket. Tíz év után némi perspektíva segíthetné az emlékezést, de tíz év távlatából is szinte lehetetlen biztos kézzel válogatni az emlékek, gondolatok és alternatívák között³.

Előrebocsátom, nem tudok és nem is akarok szubjektív mozzanatok nélküli emlékezést írni. Most, hogy tíz év után megfelelő alkalom kínálkozott a történetek fellelvenítésére⁴, talán arra is sort keríthetek a következő oldalakon, hogy végig gondoljam, visszaidézzem kissé a magam szerepét is 1988–1989 Csongrád megye politikai történéseiben, és az EKA és az MSZMP Reformkörök kapcsolatépítési próbálkozása kapcsán elmaradt lehetőségekről, a reformkörök létrejöttéről, szerepéről, lehetőségeiről stb. is elgondolkozhatok.

Számomra ma is jóleső érzés, meg nem bánt cselekvés, hogy részt vettem az első magyarországi reformkör alapításában, Szegeden. Pontosabban, ezt megelőzően Lovászi József⁵ 1988 augusztusában vagy szeptemberének legelején felkeresett hódmezővásárhelyi lakásomon, ahová néhány napja költöztünk éppen, és véleményemet, illetve támogatásomat kérte az akkor szerveződő reformkörü összejövetel kapcsán. A pártbizottság megyei sajtóklubbeli koralapító próbálko-

---

¹ Szerkesztői megjegyzés: 1998–99-ben, amidőn Ágh Attilával és Sipos Józseffel a *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök* c. kötetet (Bp. 1999.) szerkesztettük, több rendszerváltáskori szereplőt felkértünk emlékező esszé megírására. Végülis úgy döntöttünk, hogy a kötetbe csak korabeli dokumentumok, irományok kerülnek be. A tervezett esszékiadvány sajnos nem valósult meg. Csaknem 20 év után viszont nagyon is e kiadványunkba kívánczok változatlan formában Szoboszlai Zsolt írása. – A reformkörös csalódás után Zsolt egy ideig a Magyar Néppártban politizált. Lásd erről: Dürwanger Gyöngyi–Szoboszlai Zsolt: *Pártosodás, többpártrendszer Hódmezővásárhelyen*. Juss 1992. 1-2. sz. 147–175. o. – (Géczi J. A. szerk.)

² A dolgozat címét részben egy korábbi írásomból (Szoboszlai Zsolt: *Egy az utunk...?*, JUSS, 1989. június, 61-66. o.) kölcsönöztem.

³ Elsősorban Géczi Józsefnek köszönhető, hogy megírom ezt a történetet. Ő volt az, aki megkeresett, és fontosnak tartotta az emlékezést a személyes reformkörös részvétel mellett például az 1989 májusi háttéranyagokra is.

⁴ A történet másik aspektusát az Ellenzéki Kerekasztalt képviselő Varga Csaba írta meg *1989 májusa: elfelejtett esély?* címmel.

⁵ Akkor az MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának PMO-s munkatársa, az első reformkör-próbálkozás szervezője.

zása a kritikai baloldali értelmiségiek bírálata miatt nem valósult meg, viszont fontos előkészítő, kiinduló pontja lett a november végén megalakuló, a megyei pártbizottságtól szinte teljesen független első szegedi reformkörnek.

Akkor nem értettem Lovászi József személyes jelentkezését, a politikai változások centrumába való kerülésemet.

Alig egy évvel később már jobban láttam ennek a folyamatnak néhány állomását:

„Az 1988 őszi Csongrád megyei politikai tavaszban aláírója és terjesztője voltam a Tiszatáj rehabilitációját követelő levélnek, egyik fogalmazója a 19-ek levelének és szerzője a vásárhelyi 35-ök felhívásának. A nevezetes 25-ök politikatörténeti jelentőségű levelét⁶ a csoport „közvetítőjének” taktikai szempontú kérése ellenére közöltem az 1988. szeptemberi JUSS-ban.”⁷

Tíz év után ennél pontosabb a kép. Valószínűbb, hogy az 1988 januárja és májusa között általam szervezett vásárhelyi „Disputa a reformról” címet viselő előadás-sorozat megszervezése és levezetése, illetve és főként az 1988 márciusában, a budapesti Hitel után alig néhány héttel, vidéken első fecskéként megjelenő, nem hivatalos, folyóirat szerkezetű periodika, a JUSS megjelentetése révén figyeltek fel rám többen. A Disputát Vásárhelyen a helyi hatalom nyílt lázadásként értékelte, Bihari Mihály, Bogár László, Ferge Zsuzsa, Kéri László, Petschnig Mária Zita és mások szókimondó előadásain a telt házas terem első sorában estéről estére megjelentek a pártbizottság és a tanács csapatostul kirendelt vezetői, de a forró hangulatú esteken ők még kérdést is csak ritkán fogalmaztak az előadókhoz.

A JUSS 1988 őszére, két szám után túl volt a helyi hatalom természetét bemutató elemzésen, helyi és megyei tabutémákat körüljáró dolgozatokon és nyomdában volt a Magyar Demokrata Fórum vásárhelyi csoportjának alakulását bemutató írás, illetve – többek között – egy hosszabb interjú Bíró Zoltánnal,⁸ valamint készültünk a Nagy Imre számra.

1988 november végén létrejött az első reformkör az MSZMP-ben, s ezt követően több más megyében, illetve megyei városban is alakultak a körök. A folyamatot felgyorsította az a kritika, mi több fenyegetés, ami az 1988 decemberi Csongrád megyei pártértekezleten Grósz Károlytól hangzott el, s amit a megyei és országos lapok is közöltek. Érdeemes felidézni a megyei pártértekezlet két, reformkörökkel is foglalkozó felszólalását.⁹

---

6 Csongrád megye 25 nagyobb pártbizottságának (JATE, METRIPOND stb.) titkárai által az MSZMP Központi Bizottságának írt, a megyei pártértekezletek megtartását követelő levélről van szó, melyet a JUSS – minden más sajtóterméket messze megelőzve – közölt.

7 JUSS, 1989. június, 64. o.

8 Az idézett szám 1988 decemberében jelent meg.

9 JUSS, 1989. június, 65. o.

„Az 1988. december 10-i Csongrád megyei pártértekezlet küldötteként – többek között – a következőket mondtam: *„Vidéki társadalomban élünk. Engedjék meg, hogy ide soroljam Szegedet és valamennyi településünket egyaránt. E társadalom felelőssége nagyobb, mint sokan hiszik, amikor azt hangsúlyozzák, hogy a dolgok úgyis Budapesten dőlnek el. Meggyőződésem, hogy ez nem így van. A magyar történelem tanúsítja, hogy a fontos dolgok mindig a vidéki társadalom akarataán vesztek el, vagy jutottak győzelemre. Ezért is tartom nagyon fontosnak a megyei lapokban két hete közzétett »Reformköröket a pártban is!« című felhívásunkat. Örülök ennek a »szegedi gondolatnak«, és támogatom érvényesülését.»¹⁰*

Grósz főtítkárnak válasza:

„Elovestam éppen a november 29-i [Csongrád] megyei lapot. »Reformköröket a pártban is!« – írják. Nem mondtam volna el, ha itt ma ez nem hangzik el. [A szerzőn kívül más nem említette a reformköröket a megyei pártértekezleten, így a címzés egyértelmű – a szerk.] **Kérem, ez nem platformszabadság. Ez a frakció szabadságának követelése. Idézek belőle, ha nem hiszik, hogy így van: »a döntéseket, a szervezett befolyás érdekében egyeztessük«, továbbmegyek: »élő, reformelkötelezett párttagokat, akik a pártból valamilyen módon kikerült marxistákkal csatlakoznak a kezdeményezéshez«. És ezután jön a legmarkánsabb bizonyítékom: »párbeszédet akarunk folytatni a társadalom más eszmei alapállású egyéneivel és közösségeivel, alternatív csoportjaival. Kinek a nevében? Ki lehet lépni a Magyar Szocialista Munkáspártból, lehet alakítani egy új pártot, de a Magyar Szocialista Munkáspárt nevében egyelőre más csoportokkal tárgyalni nem lehet! Itt [a pártértekezleten] lehet dönteni, lehet a pártbizottsági üléseken dönteni, lehet a vébén dönteni, lehet a Központi Bizottsághoz menni, de így nem lehet!»**

Természetesen akkor nem léptem ki az MSZMP-ből. Hittem abban, hogy dolgom, feladatom van a pártban, segítenem kell a demokratizálást, a születő új világot. Tagja lettem a jórészt megújuló megyei pártbizottság művelődési bizottságának, ahol a Tiszatáj ad hoc bizottságot (*Kaposi Márton, Nikolényi István, Túriné Majtényi Katalin, Vörös László*) veztettem. *Sebe János* ideológiai titkár és *Szalay István* bizottsági elnök ellenében, a szegedi sajtó és a reformkörös végrehajtó bizottsági tagok (*Keserű Imre, Szabó Gyuláné* és mások) segítségével megtörtént a Tiszatáj azonnali és teljes rehabilitációja.

Részt vettem az 1989 áprilisi kecskeméti Reformműhely összejövételén, majd a spontán, útitárs rendezvényként a szomszédos megyei tanács épületében zajló reformkörös összejövételen, a történetek miatt elég rossz hangulatban, amit meg is osztottam hazafelé a kocsiban ülő *Géczi Józseffel* és *Lovászi Józseffel*.

---

¹⁰ A szerző, Szoboszlai Zsolt

„Május derekán még közvetítői szerepet vállaltam az Ellenzéki Kerekasztal és a reformkörök szegedi képviselői között. A kerekasztal kinyújtott jobbját vihettem Szegedre, ahol dermedt reflexek odázták el a közeledést.”¹¹

Május 19–20-án részt vettem az I. Országos Reformkörüi Találkozón Szegeden, másnap kiléptem a pártból, és így megszakadt a politikai kapcsolatom a reformkörösökkel is.

Közben azért történt egy s más, érdemes visszakanyarodnunk Kecskemétiig. A Pozsgay Imre és köre által szervezett Reformműhelynek, az ottani történéseknek, illetve meg nem történéseknek szerintem sokkal fontosabb szerepe volt a reformkörök későbbi történetében, mint sokan gondolják.

Mintegy 400 társammal és a kívülrekedt, meghívó nélkül érkező kb. 200 fős (az előadásokat audió hallgató) reformkörös csoporttal együtt az új, baloldali, szociáldemokrata párt kikiáltására gyűltünk össze. Ehelyett az ismert módon történt meg *Pozsgay Imre* szinte teljes visszavonulása. (Megjegyzem, Pozsgay és támogatói nem 1989 őszén, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain, vagy a négyigenes népszavazáskor veszítették el a politikai főhatalom megszerzésének lehetőségét, hanem Kecskeméten, akkor, amikor Pozsgay elárulta közvetlen munkatársait, cserben hagyta szakértőit (*Bokros Lajostól, Gombár Csabán át Kéri Lászlóig*), és gyakorlatilag hátat fordított az őt támogató reformköröknek. Ebbe a fejtegetésbe most nincs módomban jobban belebonyolódni, remélem, így is akadnak, akik hasonlóan értékelik az eseményeket.)

1989 április-májusában az MSZMP központi vezetésének jó része még nyíltan vagy rejtetten a reformkörök törekvéseivel szemben foglalt állást. A reformkörösök többsége sohasem gondolkozott népfront-típusú összefogásban, az alakuló új pártok ellenére egypárt-típusú hatalomban és ennek MSZMP-n belüli megszervezésében bízott.

Az Ellenzéki Kerekasztal ekkor még nem legitim és nem erős politikai tényező. Az ELTE jogi karán tevékenykedik, távol van a parlamenti irodától, az MSZMP-vel folytatott ismert alkutól egyaránt.

Mindkét csoport öndeterminációjával, illetve a hatalmon lévő MSZMP-vel való küzdelemmel foglalkozik. Feltehetően egyik fél sem gondolkozik a legális kapcsolatfelvétel lehetőségén és nem igazán teremtenek kapcsolatot a társadalommal sem. Egyik társaság még, a másik már elszigetelődött. Ebben a szituációban, 1989 május derekán találtuk ki *Varga Csaba* barátommal¹², mi lenne, ha a tárgyalástól, hatalommegosztástól akkor még mereven elzárkózó, a reformköröket és az ellenzéket egyaránt megosztani próbálkozó „hivatalos” MSZMP feje fölött kezdet fogna Szegeden, és nyílt kapcsolatot teremtene az ellenzék és a reformkörök néhány vezetője.

---

11 JUSS, 1989 június, 65. o.

12 Ő ekkor az EKÁ-ban a Magyar Néppárt képviselője.

Technikailag először Varga Csaba kért felhatalmazást az EKA-tól a kapcsolat-felvételre, mivel úgy ítéltük meg, hogy a reformköröknek van nagyobb szüksége erre a lehetőségre, tehát valószínűbb, hogy vállalkoznak a találkozóra.

Az EKA pozitív válasza után megkerestem a reformkörüi belső magot, nevezetesen Lovászi Józsefet a javaslattal, hogy hívjuk meg az EKA képviselőit az I. Reformkörüi Találkozóra.

Néhány napig várnom kellett a válaszra, feltehetően egyeztetni kellett. Későbbi magánnyomozásom szerint két verzió létezik. Lovászi József mai ésszel felfoghatatlan utólagos fejegyelmezéssel magára vállalta a nemleges válasz felelősségét. Géczy József szerint viszont „közösen döntöttek, a budapesti reformkörüös központtal is egyeztettek”, kicsit talán képzelt erőből utasították el az EKA közeledési szándékát. Erre mondja ma Géczy József, hogy „forradalmian hülyék voltunk”, másrészt „az EKA se hívta meg a reformkörüöket a tagjai közé”.

1989 májusában a hivatalos választ Lovászi Józseftől kaptam: „olyan a politikai helyzet, hogy az EKÁ-t nem hívhatjuk meg, ha akarnak, eljöhetnek”. Ez szinte nyílt elutasítás, az EKA ezek után érthetően nem lehetett ott Szegeden. Többféle kérdés, többféle dilemma is megfogalmazható.

A reformkörüösök nem hittek, nem bíztak, talán nem is bízhattak az EKÁ-ban. Ha létrejön a találkozó, ma talán nem ez az MSZP ül a parlamentben, hanem egy erős és tiszta szociáldemokrata párt, mely a reformkörüökből alakulhatott volna, s amelynek helye lehetett volna akkor a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon is.

Másként alakult: a reformkörüök mindent veszítettek, az EKA rövid és hosszú távon is nyert. Tudom, hogy történelmietlen eljátszani a ha, akkor variációkkal, de kedvemre való. Talán másnak is érdekes néhány vázlatos gondolat.

Sok kérdés van. Mi indokolta az összefogást, annak szükségességét? Kellően tudatosult-e a lehetőség a döntéshozók gondolkodásában? Voltak-e félelmek, fenyegetettségek? Ha a találkozó létrejön, mit készíthetett volna elő? Ha a reformkörüök az EKA támogatásával megerősödtek, és viszont, az EKA is erősebb lesz a reformkörüös támogatottságtól, mit csinálnak, meddig mennek együtt a reformok terén, mikor válik szét végérvényesen az útjuk stb.?

Válaszom csak egy-kettő, az sem teljes körű. Az EKÁ-t ekkor még nem ismerem közelebbről. (Később, 1989 augusztus-szeptemberében a Magyar Néppárt delegációjának tagjaként részt vehettem az EKA és a Nemzeti Kerekasztal munkájában, de ez szintén egy másik történet.)

Tehát az EKA akkori szándékait nem ismerem. Akkoriban félúton járnak az illegális és a parlamenti rendszerváltó tárgyalássorozat között. Emlékezetem szerint a reformkörüösök jó része már kora tavasszal új pártot akart, de a vezetők politikai bátorsága és ereje is hiányzott ehhez a lépéshez. A reformkörüök ekkor, látszólag hatalomban lévő vagy ahhoz közeli politikai szereplőként, az erőpolitikai etikett

szerint nem voltak hajlandók gesztussal válaszolni a közeledési, közvetítési kísérletre.

Véleményem szerint ekkor, ezzel a nem válasszal vált véglegessé, hogy a politikai baloldal rövidesen politikai karanténba kerül, ahonnan majd csak a rendszer-váltás politikai, társadalmi, főként pedig gazdasági, egzisztenciális, szociális ke-servei, az első demokratikus kormány által elkövetett hibák engedik ki az MSZP-t, és – paradox vagy talán nagyon is érthető módon – a jórészt a Németh-kormány és a reformkörök politikai stílusára nosztalgizáló közvélemény emeli újra a hata-lomba azt a szocialista pártelitet, mely nem sokat tanult a mellőzöttség éveitől, s így 1998-ban szinte törvényszerűen maradt alul az alternatívát kínáló politikai szeplőtlenekkel szemben, de ez is egy másik történet...

Visszatérve 1989 májusára, bizonyára kölcsönösen mérgezi a ki sem alakult vi-szonyt a félelem és az előítéletek. Minden mozgás, átalakulás ellenére az EKA sze-mében a reformkörösök elsősorban MSZMP-ek, s csak ezzel együtt reformpártiak, a reformkörösök szemszögéből pedig az EKÁ-ban szerveződő politikai erők leg-inkább ellenségek és/vagy árulók, a több évtizedes ellenségkép miatt a baloldalon még jó ideig nem szalonképesek.

Gonosz módon el tudom képzelni, hogy az EKA ténylegesen nem is akart a re-formkörökkel együttműködni, az igen válasszal egy bonyolultabb nyerő játszmat játszott, a reformkörösök viszont abban az illúzióban éltek, hogy nem kell osztozni senkivel, párton belüli reformokkal is javítható, illetve átmenthető, emberarcúbbá formálható a rendszer.

És jelen van a félelem is. Régi és új bűnök, a jövő beláthatatlan fordulatai miatt. Ehhez a magyar politikatörténet elmúlt néhány évtizede bőséggel szolgáltat alapot. Bennem is működött néha a félsz. (Aki benne volt, saját érzéseit maga idézze föl.) Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a válaszáért Lovászi Józsefet Budapestről nem a bátyám lakásáról, nem az ELTE-ről, ahová akkor szociológiára jártam, nem barátaimtól, hanem egy gondosan kiválasztott Moszkva téri telefonfülkéből hív-tam föl.

Pünkösdkor az EKA nélkül zajlott tehát Szegeden a reformkörök tanácskozása. Hozzászólásomban meglehetősen kritikus hangot ütöttem meg. Számomra ugyanis a találkozó előtt és alatt vált végképp nyilvánvalóvá, hogy a reformkörök nem ké-pesek alig fél éve vállalt történelmi küldetésük maradéktalan végigvitelére, pedig 1989 tavaszán Pozsgay Imrénél és a reformköröknél nem volt népszerűbb, társadal-milag támogatottabb politikai erő Magyarországon. A totojázást, a mellébeszélést nem díjazta a társadalom. A mozgalom frakcióvá csontosodott, a kulcspozíciók jó részét elfoglalták a mai MSZP-s és BIT-es fiúk. A reformkörök a megmerevedett struktúra, a politikai aréna foglyaként nem tudták megvalósítani az MSZMP meg-reformálásának kezdettől vállalt minimális feladatát sem.

A találkozó másnapján kiléptem a Magyar Szocialista Munkáspártból. Géczi József minősítését idézve „korai kilépő” voltam, mert nyáron már a reformkörösök tömegei fordítottak hátat az átalakulási kongresszus felé menetelő pártnak. Kiléptem és írtam egy nagyobb cikket a JUSS-ba. Befejezésül ebből a dolgozathoz idéznék néhány bekezdést arról, hogy akkor mit gondoltam a reformkörökről, azért is, mert ma sincs okom másként látni a történetet.¹³

„A mai társadalmi-gazdasági-politikai helyzet nem a reformok következménye, csak potenciális előzménye. Ma még nem beszélhetünk reform-korról, legfeljebb reform-ókorról. Az MSZMP-ben mindig, mindenki reformpárti volt, ha piacpolitikai szükségletei azt kívánták. A marxista táborigazságot is a reformáció híve, de a mindenkori inkvizícióra is készen áll. Az MSZMP-n belüli 'új vonal' elkövette a hibát: az 'ancien regime' tisztikarával akart forradalmat csinálni. [...]

Az MSZMP reformkörei a mai napig nem ismerték fel, hogy a politikai struktúrában a hatalom őket is az ellenzékhez sorolta, az esetleges, párton belüli szövetségek taktikaiak és esetlegesek. A reformszárny csak a társadalom segítségével juthat ki a politikai kelepcéből.

Egyetértek Auguste Comte-tal: »tudni annyi, mint előrelátni«. A pragmatista MSZMP-nek nincs jövőképe. Ha az MSZMP-ből nem válik ki a reformszárny (és Szegeden bizonyossá vált, hogy nem mer, vagy nem akar), akkor az individuumok szakítanak ezzel a párttal, esetleg a szervezeti politizálás minden formájával. Kéri László politológus még az 1988 januári vásárhelyi 'dispután' fogalmazta így: »intő példa a pártnak: a KISZ is alulról porladt el«.

Nem elégít ki az MSZMP néhány hónapja hangoztatott megtisztulási szándéka. Beszélhetünk platformról egy ideje, de ennek az MSZMP-nek nincs meg az az erőtartaléka, mely elégséges lenne az öntisztuláshoz. Számomra Szegeden, a májusi reformkörös találkozón vált visszavonhatatlanná a felismerés: a politikai masztondon csontvázának kalcium háztartása felborult, s bár a váz kezelésekkkel – ideig-óráig összetartható, a gerinc megroppant, a lábszárak végleg elnehezdedtek. [...]

Régóta érlelődő kilépési szándékom megvalósítását a szegedi tanácskozástól tettem függővé. Előtte sem voltam – különösen a kecskeméti 'reform-műhely' óta – idealista. Régóta tudom, hogy a reformkörökben is »fecseg a felszín, hallgat a mély«. A reformkörök első országos tanácskozása a struktúra elemzéséig sem jutott el, szerepében megragadt a szelep funkcionál. Úgy tűnt, a megjelentek többsége nem ismeri a triviális alapigazságot: ha egy intézmény válságba kerül, elégtelen »lecserélni a madamot és újramázolni a cégtáblát«.

Nemcsak a tavalyi pártértekezlet, a reformkörök tanácskozása is pünkösdi hatású. Eredménye – általam – könnyen összefoglalható: megkezdődött a 'reform'-arisztokrácia kiépülése. Ebben a változatlanul avitt struktúrában az apparátus

¹³ JUSS, 1989 június, 62–63. o.

második-harmadik garnitúrája foglalja el a kulcspozíciókat, egyelőre még Szeged-Budapest centrummal, néhány település holdudvaronci szerepével. A reformkörök spontán mozgalma az MSZMP állóvizét kukta-effektusként alakította át szökőár-rá, s a hullámok új gátöröket röpitettek az országos vizek kapitányai közé. A szökőár csúcán táncolók azóta egyre magasabb partok felé tekintenek. Hirdetik, hogy nem hullámlovások, ők a víz fölött is tudnak járni, s közben nem veszik észre, hogy löszfalakra kapaszkodnak.

Nemcsak a fundamentalisták, de a reformkörösök is a struktúra foglyai. Jól lát-szik ez ma, a szegedi tanácskozás másnap-i távlatából is. A kommunisták új gyűjtő-fogházba kerültek. Politikai sorsfintor, hogy bár nagyobb a számukra fenntartott börtönudvar, gyakrabban mehetnek beszélőre, de változatlanul magánzárkában raboskodnak. A fogoly-effektus 'nyerj, amennyit csak tudsz' szociálpszichológiai alapjátéka zajlik a reformkörökben. A szegedi 'együtműködés-játék' harcmodora kísértetiesen hasonló a gyakori csoportterápiás viselkedéshez. Mindenki egyedül, a többieket legyőzve, magának maximális hasznot hajtva szeretne nyerni, s közben az együtműködés normális és nyilvános politikai interakció helyett rejtett tranzakcióvá torzul. Az eszmélés döbbenete dac-, düh-, félelem reakciókkal terhes. Erről beszélgetve fogalmazott úgy Petschnig Mária Zita Szegeden, hogy a 40 éves testi-lelki terror alól némileg felszabadult szegregált individuumok ma még képtelenek az integrációra. A társadalom alá nyomottak serege egyénileg alakította ki túlélési technikáit, s ma még alkalmatlan jelentősebb egyesülésre.

A párton belüli változtatási szándék heroikus és kilátástalan."